

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרקים ראשון - שלישי

הלכות קריאת שמע

סוגיה ד: תחילת זמן קריאת שמע של ערבית (2)

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה ד: תחילת זמן קריאת שמע של ערבית (2)

רקע

לאחר שעסקנו בשיטות התנאים נעבור לעסוק בפסק ההלכה. הראשונים האריכו לרוב בפסק ההלכה מפני שהמסקנה העולה מהסוגיה סתרה את המנהג המקובל בתקופת הראשונים. הראשונים עמלו ליישב את המנהג עם מסקנת הסוגיה. מדברי הראשונים למדים אנו על זמן קריאת שמע, וגם על יסודות מרכזיים בקשרים שבין קריאת שמע לברכותיה, ובין קריאת שמע לתפילת ערבית.

מקורות

- א. גמ' ב-ג. "מאימתי קורין את שמע... ואב"א רישא לאו ר' אליעזר היא"
 ב. רי"ף א-א: "מאימתי... וכיון דאיתא לרבנן עבדינן כוותיהו"
 רמב"ם הל' קריאת שמע פ"א ה"ט; הל' תפילה פ"ג הל' ו-ז, והשגת הראב"ד
 ג. רש"י ב. ד"ה עד סוף האשמורה הראשונה
 תוס' ד"ה מאימתי, אמר
 תלמידי רבינו יונה א-א: ד"ה ואיפסקא, אלא, ורבינו, ומי, גמ'
 רא"ש סי' א
 רא"ה ה. ד"ה אמר ר' אלעזר
 ד. שו"ע סי' רלה סע' א, ומשנה ברורה
 שער הציון אות ו, טז; ביאור הלכה ד"ה ואם

רא"ה ה. ד"ה אמר ר' אלעזר

אמר ר' אלעזר כל הקורא קריאת שמע על מטתו כאילו אוחז חרב פיפיות בידו, שנאמר: "יעלוז חסידים בכבוד ירננו על משכבותם ורוממות אל בגרונם וחרב פיפיות בידם" [תהילים קמט, ה-ו]. פירוש, ועכשו נהגו לקרות קרית שמע בברכותיה בבית הכנסת מבעוד יום קודם צאת הכוכבים, ויש לתמוה בדבר. ויש שפירש שסמכו על מה שאמרו בירושלמי [פ"א ה"א (ק)]: תנא הקורא קודם לכן לא יצא, אם כן למה קורין אותה בבית הכנסת, פירוש קודם לכן, כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה; אף אנו נהגנו כן, ושאתר כך ראוי לכל אחד לאומרה בביתו כדי לצאת ידי חובה. ואינו נכון, דאינהו לא קרו בברכות ואנן קרינן בברכות, וכי תימא אינהו נמי קרו בברכות אף על גב דאכתי לא מטא זמניה, וכדאמרינן לקמן לענין קרית שמע של שחרית: הקורא קרית שמע מכאן ואילך לא הפסיד כאדם הקורא בתורה, ופרשו לא הפסיד בברכות אף על גב דעבר זמניה, הכא נמי אף על גב דאכתי לא מטא זמניה אפשר בברכות. ליתנה, דהא לא דמיא כלל, דכי אמרינן לא הפסיד התם הוא כשמתפלל של יום ביום ואי אפשר לו לתקן שכבר עבר זמנו, אבל במתפלל של לילה ביום ואפשר לו, והוא דבר שבידו לתקן ולהמתין, בהא ודאי לא אפשר למימר דלא הפסיד, אלא ודאי לא היו מתפללין בברכות, והם כשהיו עושין כן היו עושים מפני הדחק שהיו בתי כנסיות שלהן רחוקין ולא

היו יכולין להתקבץ שם בלילה, ולא היו מקפידין אם לא היו סומכין גאולה לתפלה, כיון דטריחא להו מילתא, משום דקימא לן תפלת ערבית רשות. ואף על פי שעושין תפלות באמצע, שהרי היו קורין אחר כן קרית שמע בעונתה, מכל מקום לא היו חוששין לכך, כדי שיתפללו עם צבור, ותפלה היה אפשר להם מבעוד יום מתחלת שקיעת החמה, וכדאמרינן לקמן [כו:]: דרב צלי של שבת בערב שבת, וכדבעינן לפרושי עלה. וכל עקר לא היו קורין שמע אלא כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה וקורין אותה שלא בברכותיה, וכן נראה שם בירושלמי שהיו נוהגין כן אפילו בתפלות המוספין לקרות לפני קרית שמע. מכל מקום קשיא לן, אגון היכי קרינן קרית שמע בברכות מבעוד יום. ואיכא למימר דאף על גב דודאי הלכתא כרבנן דמתניתין, כיון דברכות קרית שמע דרבנן וקרית שמע גופיה דרבנן חוץ מפסוק ראשון כדאייתא לקמן בהדיא, ואפילו פרשת ציצית דכתיב בה יציאת מצרים דרבנן היא כדאייתא לקמן, והוא דבר שיש בו דחק וסכנה לצבור בהרבה מקומות לעמוד בלילה בבית הכנסת, ואי לא קרו כי מיכנפי, איכא עמי הארץ ואינשי טובא דלא זהירי כולי האי כדמבעי להו, ואתו למינשי ולא קרו, ובטלת קרית שמע בברכותיה, לפיכך הלכו אחר המיקל, כיון שכל אדם קורא פסוק ראשון על מטתו שהוא מן התורה וקורהו בעונתו, מכל מקום יחידים ובעלי נפש יש להם להזהר שלא לקרות בצבור אלא שיתפללו עמהם משום תפילה בצבור עדיפא, ולקרות אחר כן קרית שמע בברכותיה בעונתה.

הסבר הסוגיה

מאימתי קורין את שמע בערבית? משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן. [משנה ב.]

המשנה משמיטה את מחלוקת התנאים בברייתא לגבי זמן קריאת שמע של ערבית, ומביאה רק את דעת רבי יהושע בברייתא השלישית, שהיא דעת חכמים בברייתא השנייה, שזמן קריאת שמע של ערבית הוא מצאת הכוכבים. כיוון שסתם משנה כדעת חכמים בברייתא, משמע שכך ההלכה [עיין רי"ף א: המאריך להוכיח שמשנתנו כרבנן ולא כרבי אליעזר].

הראשונים התלבטו כיצד ליישב את מנהגם להתפלל ערבית לפני צאת הכוכבים עם מסקנת הסוגיה. יש ראשונים שפסקו על פי כללי הפסיקה המקובלים, ותירצו את המנהג בדרכים שונות, ויש שלמדו מהמנהג לחרוג מכללי הפסיקה הרגילים.

ישנן שלוש שיטות בראשונים לתחילת זמן קריאת שמע של ערבית:

רי"ף [א.], רמב"ם [פ"א ה"ט, הל' תפילה פ"ג ה"ז], רש"י [ב. ד"ה עד סוף האשמורה], תלמידי רבינו יונה [א. ד"ה ואיפסיקא] ורשב"א [ד"ה ולענין] פוסקים על פי כללי הפסיקה הרגילים שזמן קריאת שמע הוא מצאת הכוכבים.

ר"י [תוס' ב. ד"ה מאימתי], בעל המאור [א.], רא"ש [סי' א], מאירי [ד"ה מעתה מה], רא"ה [ה. ד"ה אמר ר' אלעזר] וריטב"א [ג. ד"ה ולענין מאימתי] חורגים מכללי הפסיקה הרגילים ופוסקים כתנאים בברייתא המקדימים את זמן קריאת שמע לפני צאת הכוכבים.

רבינו תם [תוס' ב. ד"ה מאימתי. דברי רבינו תם מצוטטים בלשונם במגן אבות למאירי סי' יא] סובר שסוגייתנו אינה להלכה כיוון שהיא אליבא דרבנן [משנה כו., גמ' כו.]. שזמן תפילת ערבית מהערב, ואנו פוסקים כרבי יהודה שזמן תפילת ערבית מפלג המנחה. רבינו תם מחדש שזמן קריאת שמע חופף לזמן תפילת ערבית, ולרבי יהודה ניתן לקרוא קריאת שמע מפלג המנחה.

נבאר את השיטות הללו אחת לאחת.

הראשונים הסוברים שזמן קריאת שמע הוא מצאת הכוכבים, מתמודדים בדרכים שונות עם המנהג להתפלל תפילת ערבית ולקרוא קריאת שמע לפני צאת הכוכבים:

רש"י [ב. ד"ה עד סוף האשמורה הראשונה] מפרש שזמן תפילת ערבית וברכות קריאת שמע אינו תלוי בזמן שכיבה וניתן לקרוא קריאת שמע עם הברכות ולהתפלל תפילת ערבית לפני צאת הכוכבים. אמנם, אין יוצאים ידי חובת מצות קריאת שמע בקריאה זו, אלא רק בקריאה שקורא פרשה ראשונה על מיטתו.

שיטתו של רש"י גורמת לקושיות רבות, שבגללן חלק מהראשונים דחו את שיטתו:

א. בקריאת שמע שקוראים על המיטה קוראים פרשה אחת בלבד, וכדי לצאת ידי חובת מצות קריאת שמע צריכים לקרוא שלוש פרשות.

ב. הקורא קריאת שמע על המיטה אינו מכוון לצאת ידי חובה.

ג. חובה לכוון בפסוק ראשון לפירוש המילים, והקורא קריאת שמע על המיטה אינו מכוון.

ד. חכמים תיקנו לקרוא קריאת שמע עם ברכותיה, ובקריאת שמע על המיטה אין מברכים את הברכות.

ה. ברכות קריאת שמע נתקנו כברכות של מצות קריאת שמע, ואין לברכן ללא קיום המצוה.

ו. כיצד ניתן לברך ברכת "מעריב ערבים" ביום.

ז. נחלקו האמוראים [ד:] כיצד תיקנו חכמים את סדר תפילת ערבית. רבי יהושע בן לוי סובר שתפילות באמצע תיקנום - חכמים תיקנו את תפילת שחרית אחר קריאת שמע, ואת תפילת ערבית לפנייה - ורבי יוחנן סובר שחכמים תיקנו לסמוך גאולה לתפילה גם בתפילת ערבית. להלכה אנו פוסקים כרבי יוחנן, והנהוג כרש"י עושה כשיטת רבי יהושע בן לוי.

ח. חכמים אסרו לאכול לפני קריאת שמע של ערבית, והיוצא ידי חובת המצוה בקריאת שמע על המיטה, אוכל סעודתו לפני קיום מצות קריאת שמע.

נראה להסביר שרש"י מפרש שבמצות קריאת שמע יש שני קיומים שונים:

א. הקיום מהתורה - לקרוא פרשת שמע¹.

ב. הקיום מדרבנן - לקבל עול מלכות שמים בקריאת שלוש פרשות.

רש"י סובר שכיוון שהקיום מדרבנן שונה מהקיום מהתורה, ניתן להפריד ביניהם, ולקיים את הקיום מהתורה בזמן שכיבה ואת הקיום מדרבנן בזמן תפילה². כיוון שבקריאה שלפני

¹ לקמן [סוגיה מח עמ' 225] נדון בהיקף חיוב הקריאה מהתורה.

² אמנם רש"י מפרש שקוראים קריאת שמע בבית הכנסת "כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה", אך ניתן להסביר שהיינו אמורים לקיים גם את הקיום מדרבנן בזמן שכיבה, וכדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה הקדמנו את קריאת שמע לפני זמן שכיבה. למעשה ניתן לצאת בזמן זה ידי הקיום מדרבנן, ולכן אין צורך לחזור ולקרוא שלוש פרשות בזמן שכיבה.

צאת הכוכבים מקיימים מצוה מדרבנן ניתן לברך את ברכות קריאת שמע עם קיום המצוה מדרבנן.³

תלמידי רבינו יונה [א. ד"ה אלא] מאמצים מבחינה עקרונית את שיטתו של רש"י, שמברכים ברכות קריאת שמע עם תפילת ערבית לפני צאת הכוכבים, וחוזרים וקוראים קריאת שמע אחר צאת הכוכבים, אך הם אינם מסתמכים על קריאת שמע על המיטה אלא מחייבים לקרוא אחר צאת הכוכבים קודם סעודתו שתי פרשיות⁴ בכוונה לקיום המצוה ובכוונה לקבל עול מלכות שמים בקריאת הפסוק ראשון. בשינוי זה מפירושו של רש"י הם תירצו את שלוש הקושיות הראשונות ואת הקושיה השמינית.⁵

לגבי שאר הקושיות, כדי לתרצן יש להקדים את דברי המשנה [ט:] האומרת: "הקורא [קריאת שמע של שחרית] מכאן ואילך [=לאחר ג' שעות שהן סוף זמנה] לא הפסיד כאדם הקורא בתורה". מסבירה הגמ' [י:] שהקורא קריאת שמע לאחר זמנה לא הפסיד את הברכות. מוכח שניתן להפריד בין הברכות לבין מצות קריאת שמע, ולברך את הברכות גם בזמן שאין מקיימים מצות קריאת שמע. על סמך גמ' זו אומר הרשב"א [שו"ת ח"א סי' מז]: "ברכות של קרית שמע אינן ברכות של קרית שמע ממש כברכת התורה וכברכת המצות. שאם כן היה לנו לברך לקרוא את שמע כמו שמברכין על קריאת התורה ועל קריאת המגלה. אלא ברכותיהן שנתקנו בפני עצמן. אלא שתקנו לאומרן לפני קרית שמע ולאחריו". הברכות שמברכים לפני קריאת שמע ולאחריה לא נתקנו רק מחמת מצות קריאת שמע אלא כברכות עצמאיות שיש לאומרן בכל יום, וכן תיקנו לאומרן ביחד עם קריאת שמע.⁶

על פי הבנה זו, שברכות קריאת שמע אינן חלק בלתי נפרד מקריאת שמע, מסבירים תלמידי רבינו יונה, שזמן קריאת שמע של ערבית תלוי בזמן שכיבה, שהוא צאת הכוכבים, אבל זמן ברכות קריאת שמע של ערבית אינו תלוי בזמן שכיבה אלא בזמני היום והלילה, ומהשקיעה הראשונה זהו לילה לעניין תפילת ערבית וכן לעניין ברכות קריאת שמע.⁷ תלמידי רבינו יונה מוסיפים שהקורא קריאת שמע לאחר צאת הכוכבים צריך לברך עליה כפי שמברכים על כל המצוות, ולכן אומר רב עמרם שמברכים עליה 'אשר קדשנו במצותיו

³ שיטה זו דומה מאוד לשיטת הרא"ה דלקמן, אך הרא"ה סובר שחייבים לקיים את הקיום מדרבנן בזמן שכיבה.

⁴ מספיק לדעתם לקרוא שתי פרשיות כיוון שפרשה שלישית מיועדת לזכור יציאת מצרים, ואינה חלק ממצות קריאת שמע. את קיום מצות זכירת מצרים מקיימים בקריאה שקרא בבית הכנסת לפני צאת הכוכבים.

⁵ רש"י לא הסביר כהסברם של תלמידי רבינו יונה מכיוון שהוא אימץ בצורה מלאה את המנהג המקובל, והמנהג היה שלא לחזור ולקרוא קריאת שמע פעם נוספת.

⁶ ניתן לדייק מתוס' [ב. ד"ה אי הכי] שהם מאמצים הבנה זו.

⁷ תלמידי רבינו יונה סוברים כשיטת רבינו תם שבין השמשות מתחיל לאחר השקיעה השניה, ואחר השקיעה הראשונה שבה השמש "יורדת" מתחת לקו האופק, הוא יום גמור, ומותר לעשות מלאכות בערב שבת. אף על פי כן זמן זה מוגדר כערב, וניתן להתפלל בו תפילת ערבית ולומר בברכות "גולל אור מפני חושך". תלמידי רבינו יונה מתלבטים כיצד ניתן לקיים מצות זכירת יציאת מצרים בזמן זה, ומסבירים הסבר קשה להבנה. עיין בדברי הגרי"ד סולוביצ'יק [שעורים לזכר אבא מרי ח"א, "יום ולילה", עמ' קד-קט] המבאר היטב את זמני הלילה, ולפי הסברו דברי תלמידי רבינו יונה מתבארים בשופי.

וציונו לקרוא קריאת שמע'. תלמידי רבינו יונה מסתייגים מהחידוש שמברכים ברכה שאינה מוזכרת בדברי חז"ל, ולכן מבארים שעדיף לחזור ולברך ברכת "אהבת עולם" שנתקנה אצלה⁸.

על פי הסבר זה מתרצים תלמידי רבינו יונה את הקושיות הרביעית, החמישית והשישית. תלמידי רבינו יונה אינם מתייחסים לקושיה השביעית, ונראה שלדעתם אין סתירה בין דינו של רבי יוחנן להקדמת ברכות קריאת שמע ותפילת ערבית לפני צאת הכוכבים. רבי יוחנן סובר שהחיוב לסמוך גאולה לתפילה אינו תלוי בקיום מצות קריאת שמע, וניתן לסמוך גאולה לתפילה לפני צאת הכוכבים, ולקרוא קריאת שמע לאחריה⁹.

הרא"ה [ה. ד"ה אמר ר' אלעזר] שולל את הסברם של תלמידי רבינו יונה מכל וכל. לדעתו לא ניתן להוכיח מההיתר לברך ברכות קריאת שמע לאחר זמן קריאת שמע של שחרית, על היתר לברך ברכות קריאת שמע לפני זמן קריאת שמע של ערבית. מותר לברך ברכות קריאת שמע לאחר זמן קריאת שמע של שחרית רק כשכבר עבר הזמן ואי אפשר עוד לאומרן כתיקונן, אבל מניין שמותר לברכן לפני זמן קריאת שמע של ערבית, והרי ניתן לאחרן ולברכן בזמנן. עולה מדברי הרא"ה שהוא חולק על הרשב"א בהבנת מהות ברכות קריאת שמע. לדעתו הברכות הללו נתקנו כבר ברכות של קריאת שמע, ולכן אסור לברכן בנפרד מקריאת שמע. חכמים הוסיפו שיש לברכות אלו גם משמעות עצמאית, וניתן בדיעבד לברכן גם ללא קיום מצות קריאת שמע¹⁰.

תלמידי רבינו יונה [א: ד"ה ורבינו] מצטטים את שיטת רב האי גאון הסובר כרא"ה שלא ניתן להפריד בין קריאת שמע לבין הברכות, ולכן הוא פוסק שקוראים קריאת שמע עם הציבור כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה, ומתפללים תפילת ערבית, ואין מברכים ברכות קריאת שמע. לאחר צאת הכוכבים קורא קריאת שמע עם ברכתיה. שיטתו של רב האי גאון מתרצת את כל הקושיות שקשות על שיטתו של רש"י חוץ מהשאלה השביעית שלפי שיטתו אין נוהגים כרבי יוחנן הפוסק שצריך לסמוך גאולה לתפילת ערבית. רב האי גאון מתייחס לקושיה זו, והוא מבאר שכיוון שהציבור מתפלל לפני צאת הכוכבים, ולא ניתן להתפלל עם הציבור ולסמוך גאולה לתפילה, בלית ברירה מוותרים על סמיכת גאולה לתפילה, כי זה עדיף מלוותר על תפילה עם הציבור.

תלמידי רבינו יונה [א: ד"ה ומי] מציעים פתרון נוסף, המאמץ את שיטתו של רב האי גאון שלא ניתן לברך ברכות קריאת שמע ללא קיום מצות קריאת שמע, אך מאפשר לסמוך גאולה לתפילה. הם מציעים להתפלל פעמיים, תפילה אחת חובה ותפילה אחת נדבה. תפילה אחת

⁸ עיין חי' הרמב"ן [יא: ד"ה משקרא ק"ש] המבאר שברכת "אהבה רבה" היא ברכת המצוות של מצות קריאת שמע [ועיין לקמן עמ' 86-88].

⁹ הרשב"א [ב. סוד"ה ולענין] חולק בפירוש על דין זה, ולדעתו סמיכת גאולה לתפילה תלויה בקיום מצות קריאת שמע, והקורא קריאת שמע עם ברכתיה לפני צאת הכוכבים, אינו מקיים מצות סמיכת גאולה לתפילה.

¹⁰ דיון נוסף בזיקה שבין קריאת שמע לבין ברכתיה עיין לקמן עמ' 63, 101, 152, 232, 426, 427 [והע' 4].

בבית הכנסת כדי להתפלל עם הציבור, ותפילה אחת לאחר צאת הכוכבים, כדי לסמוך גאולה לתפילה¹¹.

גם הרמב"ם [הל' תפילה פ"ג ה"ז] מאמץ את השיטה שניתן להתפלל תפילת ערבית לפני צאת הכוכבים ולקרוא קריאת שמע לאחר צאת הכוכבים: "לפי שתפלת ערבית רשות אין מדרקדקין בזמנה, ובלבד שיקרא קריאת שמע בזמנה אחר צאת הכוכבים". מלשון הרמב"ם לא ניתן להכריע אם הוא מודה לתלמידי רבינו יונה, שקורא לאחר צאת הכוכבים קריאת שמע לבדה, או שהוא מאמץ את שיטת רב האי גאון, שקורא לאחר צאת הכוכבים קריאת שמע עם ברכותיה.

השיטה השנייה של הראשונים להסביר את המנהג לקרוא קריאת שמע ולהתפלל ערבית לפני צאת הכוכבים היא שיטת ר"י [תוס' ב. ד"ה מאימתין, בעל המאור א:], רא"ש [סי' א:], מאירי [ד"ה מעתה מה:], רא"ה [ה. ד"ה אמר ר' אלעזר] וריטב"א [ג. ד"ה ולענין מאימתין] המסבירים שאנו פוסקים כתנאים בברייתא המקדימים את זמן קריאת שמע לפני צאת הכוכבים. אף לשיטה זו כמה גוונים בראשונים הללו.

ר"י מבאר: "ודאי קריאת שמע של בית הכנסת עיקר, ואנו שמתפללין ערבית מבעוד יום סבירא לן כהני תנאי דגמרא דאמרי משעה שקדש היום וגם משעה שבני אדם נכנסים להסב דהיינו סעודת ערב שבת והיא היתה מבעוד יום, ומאותה שעה הוי זמן תפלה".

לא ברור בדברי ר"י אם "שעה שקדש היום" היא שקיעה שנייה, ובני אדם נכנסים להסב סעודת שבת לפנייה, בין שקיעה ראשונה לשנייה, או "שעה שקדש היום" היא שקיעה ראשונה, ובני אדם נכנסים להסב סעודת שבת מבעוד יום - לפני השקיעה הראשונה¹².

ר"י אינו מסביר מדוע אנו חורגים מכללי הפסיקה הרגילים ופוסקים כתנאים של הברייתא. נראה להסבירו, על פי המבואר בראשונים אחרים, שקשה לציבור לחזור ולהתאסף לאחר צאת הכוכבים לתפילה בציבור, וכיוון שזו שעת הדחק ניתן לסמוך על הדעות המקילות אפילו לדין קריאת שמע שהוא דין דאורייתא¹³.

¹¹ בדברי תלמידי רבינו יונה יש שתי גרסאות אם התפילה הראשונה היא תפילת נדבה או שהתפילה השנייה היא תפילת הנדבה. אמנם שתי הגרסאות אינן מתיישבות עם לשון תלמידי רבינו יונה. כמדומני שהגרסה המקורית, שהראשונה נדבה והשנייה חובה היא הגרסה הנכונה, והחיוב לחדש דבר בתפילתו אינו חיוב בתפילת נדבה אלא חיוב בתפילה השנייה אפילו אם היא תפילת חובה. על פי הסבר זה מתחדש שהמתפלל תפילת נדבה כשהציבור מתפלל תפילת חובה מוגדר כמתפלל תפילה בציבור.

¹² ר"י סובר שאין זמן שבו ניתן להתפלל גם תפילת מנחה וגם תפילת ערבית, ולכן לפי האפשרות הראשונה זמן תפילת מנחה עד שקיעה ראשונה, וזמן תפילת ערבית משעה שבני אדם נכנסים להסב בערבי שבתות, שהוא זמן מסוים לפני שקיעה שנייה. לפי האפשרות השנייה זמן מנחה מסתיים עוד לפני השקיעה הראשונה והוא עד שעה שבני אדם נכנסים להסב בערבי שבתות, "ומאותה שעה הוי זמן תפלה". הטור מביא את שיטת ר"י וכותב עליו: "דבר מועט הוא בין תנאי דמתני' ובין תנאי דברייתא", מוכח שהוא מפרש כאפשרות הראשונה.

¹³ עיין שו"ת רשב"ש סי' תקיג, המביא מחלוקת ראשונים אם גם בדיני דאורייתא ניתן לסמוך בשעת הדחק על דעת יחיד.

הרא"ה אינו מעלה על דעתו ששעת הדחק מאפשרת קולא בדין תורה, וכן אינו מעלה על דעתו שניתן לברך ברכות קריאת שמע לפני זמנה. לפיכך הוא מפרש שיש במצות קריאת שמע שני קיומים, קיום של מצוה מהתורה וקיום של מצוה מדרבנן. קיום מצות קריאת שמע מהתורה מקיים בפסוק ראשון שקורא בביתו לאחר צאת הכוכבים. קיום מצות קריאת שמע מדרבנן מקיים בשלוש פרשיות שקורא בכרכותיה עם הציבור בבית הכנסת. כיוון שמקיים בקריאה זו מצוה דרבנן, ניתן לסמוך בשעת הדחק על הדעות המקדימות את זמן קריאת שמע לפני צאת הכוכבים¹⁴.

השיטה השלישית היא שיטת רבינו תם [בתוס' ב. ד"ה מאימתין] הסובר שאנו פוסקים כרבי יהודה שזמן תפילת ערבית מפלג המנחה, ולדעתו גם זמן קריאת שמע הוא מפלג המנחה.

הראשונים [רשב"א ד"ה ולענין, רא"ש סי' א] אינם מקבלים את שיטת רבינו תם, כיוון שלדעתם רבנן ור' יהודה נחלקו בזמני תפילות בלבד, ולא ניתן ללמוד מכאן לזמן מצות קריאת שמע. תפילות כנגד קרבנות תיקנום, ומחלוקת רבנן ורבי יהודה היא בזמן הקרבת קרבן תמיד של בין הערביים. מצות קריאת שמע אינה קשורה לזמני היום והלילה אלא לזמן שכיבה וזמן קימה, וזמן שכיבה מצאת הכוכבים בלבד.

כדי להבין את שיטת רבינו תם יש לעמוד על קושיה שכל הראשונים מקשים על שיטתו. רבי יהודה מקשה על רבי מאיר הסובר שזמן קריאת שמע משעה שכהנים טובלים לאכול בתרומתם, "והלא כהנים מבעוד יום הם טובלים". לפי שיטת רבינו תם שזמן קריאת שמע לדעת רבי יהודה מפלג המנחה, אין לרבי יהודה מקום להקשות על רבי מאיר, שהרי אף לשיטתו קוראים קריאת שמע מבעוד יום.

הראשונים מביאים שלושה תירוצים לקושיה זו:

א. תוס' [ב: ד"ה אמר] מתרצים: "לדידיה לא קשיא, דלא דריש בשכבך ובקומך, אבל לרבנן דבזמן דרשי - קשיא דאינו זמן שכיבה". רבי יהודה סובר שזמן קריאת שמע אינו תלוי בזמן שכיבה וקימה, אלא בזמני היום והלילה, אבל לרבי מאיר זמן קריאת שמע תלוי בזמן שכיבה וקימה, ובני אדם אינם שוכבים מבעוד יום.

ב. הרשב"א [ב. ד"ה ולענין] מתרץ שרבי מאיר סובר כרבנן שזמן תפילת מנחה עד הערב, ולכן לדעתו לא ניתן להקדים את זמן קריאת שמע מבעוד יום, מה שאין כן לרבי יהודה המקצר את זמן תפילת מנחה עד פלג המנחה בלבד.

ג. המאירי [מגן אבות סי' יא] מצטט את רבינו תם בלשונו, ורבינו תם מבאר שרבי יהודה מקשה על רבי מאיר מכיוון שהזמן שהכהנים טובלים לאכול בתרומתם קודם לפלג המנחה¹⁵.

¹⁴ מקור השיטה שכיוון שחזור וקורא אחר צאת הכוכבים הקריאה בבית הכנסת מדרבנן, וניתן במצוה דרבנן לסמוך בשעת הדחק על הדעות המקילות, בדברי בעל המאור [ב:].

¹⁵ דבריו של רבינו תם קשים להבנה. עיין בספר "ראש דברך" [ר"י שילת] עמ' לח-לט ביאור דברי רבינו תם.

על פי הסבר התוס', שזמן מצות קריאת שמע תלוי בזמני היום והלילה ולא בזמן שכיבה וזמן קימה, שיטת רבינו תם שזמן קריאת שמע תואם לזמן תפילת ערבית מובנת¹⁶. כנראה ששני הפירושים האחרים בשיטת רבינו תם מסכימים להבנה זו.

לסיום, נשלים את הסוגיה בדברי תרומת הדשן [סי' א] המביא מנהג קדמונים לקרוא קריאת שמע ולהתפלל ערבית לפני פלג המנחה, ומנסה ליישבו:

"שאלה: ברוב הקהילות נוהגין בימים ארוכים בימי הקיץ לקרות קריאת שמע של ערבית ולהתפלל תפלת ערבית ג' או ד' שעות לפני צאת הכוכבים. אם יש שום ישוב או טעם למנהג זה; כי גם הרבה תלמידי חכמים עם ההמון עם במנהג זה?

תשובה: דאין בידינו כלל, למצוא ישוב וטעם למה שנהגו להקדים כל כך, זמן גדול ג' או ד' שעות; דהא דכתב ר"ת דמפלג המנחה ואילך חשוב לילה, כרבי יהודה, ויוצאין מאז ידי קריאת שמע ותפלה של ערבית.... מכל מקום זמן זה אינו אלא שעה ורביע קודם צאת הכוכבים, אבל מניין לנו להקדים כל כך?... אלא יש לומר: שהמנהג נשתרבו על ידי תשורת כח שירדה לעולם, ורוב ההמון תאבים ורעבים לאכול בעוד יום גדול בימים ארוכים. ואם היו אוכלים קודם מנחה, היו שוהים באכילה ובשתיה ולא יבאו כלל לבית הכנסת... מכל הלין משמע, דמקדם היה בקל להורות לקולא בדבר זה, ואם כן כיון דהתוספות בריש ברכות כתבו דעבדינן תרי קולא דסתרי אהדדי בתפלה, מה שאין כן בכל מקום, ובקריאת שמע נמי אליבא דרש"י נפקינן בקריאת שמע שעל מטתינו, נראה דאפילו תלמיד חכם, אם הוא בצבור שמקדימין להתפלל ולקרוא את שמע בימים הארוכים, אם אין יכול להפרישם, אין צריך להפריש מהם, אלא מתפלל וקורא עמהם ויוצא בזה. אבל אם הורגל בשאר פרישות, יתפלל ויקרא בזמן שתקנו חכמים, לפי כל הדיעות. הנראה לעניות דעתי כתבתי".

סיכום

ישנן שלוש שיטות עקרוניות לגבי זמן קריאת שמע. שלוש שיטות אלו מתפצלות לתשע שיטות למעשה:

א. זמן קריאת שמע הוא מצאת הכוכבים.

רש"י: מברך ברכות קריאת שמע עם הציבור לפני צאת הכוכבים, וחוזר לאחר צאת הכוכבים וקורא פרשה ראשונה של קריאת שמע כדי לקיים מצות קריאת שמע מהתורה.

תלמידי רבינו יונה: מברך ברכות קריאת שמע עם הציבור לפני צאת הכוכבים, וחוזר לאחר צאת הכוכבים וקורא שתי פרשיות כדי לקיים מצות קריאת שמע ולדעת רבינו יונה, כשקורא אחר צאת הכוכבים מברך ברכת "אהבת עולם", ולדעת רב עמרם מברך 'אקב"ו לקרוא קריאת שמע'.

רב האי גאון: קורא קריאת שמע עם הציבור כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה, וחוזר לאחר צאת הכוכבים וקורא קריאת שמע עם ברכותיה בזמנה.

¹⁶ כך מוכח גם מדבריו בתוס' יומא לז: ד"ה אמר.

אפשרות נוספת של תלמידי רבינו יונה¹⁷: קורא קריאת שמע ללא הברכות, ומתפלל עם הציבור תפילת נדבה. לאחר צאת הכוכבים חוזר וקורא קריאת שמע עם ברכותיה וסומך גאולה לתפילת חובה.

רמב"ם: מתפלל לפני צאת הכוכבים וחוזר וקורא שלוש פרשיות לאחר צאת הכוכבים [לא ברור אם מברך את הברכות לפני תפילת ערבית או לאחר צאת הכוכבים עם קריאת שמע]. מאירי [מגן אבות סי' יא]: קורא קריאת שמע עם ברכותיה וסומך גאולה לתפילה לפני צאת הכוכבים, וחוזר וקורא קריאת שמע עם ברכותיה לאחר צאת הכוכבים¹⁸. ב. ניתן לסמוך בשעת הדחק על התנאים הסוברים שזמן קריאת שמע לפני צאת הכוכבים. ר"י: ניתן לסמוך על התנאים הללו, ולצאת ידי חובת קריאת שמע מהתורה לפני צאת הכוכבים.

רא"ה: ניתן בשעת הדחק לסמוך על התנאים הללו, ולקיים מצוה מדרבנן של קריאת שמע עם ברכותיה וסמיכת גאולה לתפילה לפני צאת הכוכבים. על מנת לצאת ידי חובת קריאת שמע מהתורה, יש לחזור ולקרוא פסוק ראשון לאחר צאת הכוכבים. ג. ר"ת: זמן קריאת שמע הוא מפלג המנחה.

דיון הראשונים הוא בתחילת זמן קריאת שמע של ערבית, אך מדבריהם מתחדשים חידושים רבים גם בגדרי הקריאה מהתורה ומדרבנן, בהבנת תקנת ברכות קריאת שמע ובחיוב לסמוך גאולה לתפילה:

א. נחלקו הראשונים אם ניתן לפצל בין חיוב קריאת שמע מדאורייתא לבין החיוב מדרבנן. תלמידי רבינו יונה סוברים שלא ניתן לפצל ביניהם. חכמים הרחיבו את חיוב קריאת שמע. מהתורה חייבים לקרוא פרשה אחת [כך מפורש בדבריו ט. ד"ה למימרא], וחכמים חייבו לקרוא שתי פרשיות. המצוה מדרבנן חופפת למצוה מהתורה, וחייבים לקרוא את שתי הפרשיות בזמן חיוב קריאת שמע מהתורה.

רש"י ורא"ה סוברים שניתן לפצל בין שני החיובים. את מצות קריאת שמע מהתורה מקיימים בזמן שכיבה, לאחר צאת הכוכבים, ואת מצות קריאת שמע מדרבנן מקיימים בקריאה שקוראים עם הציבור לפני צאת הכוכבים.

שיטה זו מתבארת יפה אם נבין שהחיוב מדרבנן שונה מהחיוב מהתורה, מהתורה חייבים לקרוא פרשה בתורה, ומדרבנן חייבים לקבל עול מלכות שמים. כיוון שמהות החיוב מדרבנן שונה ממהות החיוב מדאורייתא, ניתן להפריד גם בין זמני המצוה, ולחבר את החיוב מדרבנן לזמני תפילה.

ב. נחלקו הראשונים אם הברכות נתקנו כברכות קריאת שמע, ולא ניתן להפריד בין הברכות לבין הקריאה, או שהברכות תוקנו כברכות עצמאיות, וניתן להפריד ביניהן לבין מצות קריאת שמע. תלמידי רבינו יונה והרשב"א סוברים שהברכות נתקנו

¹⁷ בדברי הרשב"א [ב. ד"ה ונשאל] מפורש שהאפשרות הנוספת היא של רב האי גאון עצמו.

¹⁸ המאירי עצמו דן כיצד ניתן לברך את הברכות פעמיים. אין כאן מקום להאריך בשיטה זו.

כברכות עצמאיות, ולכן ניתן להפריד ביניהן לבין קריאת שמע - לברך לפני צאת הכוכבים ולקרוא לאחר צאת הכוכבים. רב האי גאון ורא"ה סוברים שהברכות נתקנו כברכות קריאת שמע, ולא ניתן לכתחילה לברך את הברכות ללא קריאת שמע. כיוון שלא ניתן לכתחילה להפריד בין הברכות לבין הקריאה, סובר רב האי גאון שמאחרים את הברכות לאחר צאת הכוכבים. הרא"ה מתיר לברך את הברכות לפני צאת הכוכבים כיוון שלדעתו מקיימים מצות קריאת שמע דרבנן בשעה זו.

ג. תלמידי רבינו יונה סוברים שחיוב סמיכת גאולה לתפילה הוא לסמוך את הברכות לתפילה, וניתן לקיימו לפני זמן קריאת שמע. הרשב"א סובר שחיוב סמיכת גאולה לתפילה הוא לסמוך את קריאת שמע עם הברכות לתפילה, ולא ניתן לקיים חיוב זה בזמן שאין מקיימים בו מצות קריאת שמע [כך משמע מביאור הגר"א (סי' מו סע' ט אות יט), ועיין ביאור הלכה (ד"ה כ)].

הלכה

השו"ע [סי' רלה סע' א] פוסק כרמב"ם, שזמן קריאת שמע הוא מצאת הכוכבים, ואין להקדים את קריאתה. אם הציבור מקדימים להתפלל לפני צאת הכוכבים, יתפלל עמהם כל תפילת ערבית [ברכות קריאת שמע, קריאת שמע (ללא כוונה לצאת ידי חובה - משנ"ב סק"ט) ותפילת עמידה], ולאחר צאת הכוכבים חוזר וקורא קריאת שמע. המשנה ברורה פוסק שדי שיקרא שתי פרשיות ראשונות, אך הוא מביא את דברי השאגת אריה [סי' ג] שיש לירא שמים להיזהר לקרוא את שלוש הפרשיות [משנ"ב סקי"א].

הביאור הלכה [ד"ה ואם הציבור] מביא את דעת הגר"א [מעשה רב אות סה] הפוסק, שעדיף להתפלל ביחיד לאחר צאת הכוכבים מלהתפלל בציבור לפני צאת הכוכבים¹⁹.

בילקוט יוסף [ח"ג עמ' תרנ-תרנב] נפסק שמצוה מן המוכרח לקרוא קריאת שמע ולהתפלל ערבית לאחר צאת הכוכבים, אך המנהג להקל ולהתפלל ערבית קודם שקיעה, ויש לעושים כן על מה לסמוך למרות שמתפלל מנחה אחר פלג המנחה וערבית לפני השקיעה. הוא פוסק שראוי לחשוש לשיטת רבינו תם, ולחזור ולקרוא קריאת שמע לאחר צאת הכוכבים של רבינו תם [ארבעה מילין אחר השקיעה הראשונה].

¹⁹ הגר"א סובר שסמיכת גאולה לתפילת ערבית עדיפה על תפילה במנין, ולכן אינו מקבל את האפשרות להתפלל עם הציבור ולקרוא קריאת שמע עם הברכות לאחר צאת הכוכבים. ניתן להבין באחת משלוש דרכים מדוע הוא אינו מקבל את האפשרות לברך ברכות קריאת שמע עם הציבור בבית הכנסת. א. הצמדת הברכות לקיום מצות קריאת שמע עדיפה על תפילה בציבור. ב. חכמים תיקנו לברך ברכות קריאת שמע בלילה ולא ניתן להקדימן ליום. ג. לא ניתן לסמוך גאולה לתפילה באמירת הברכות ללא קיום מצות קריאת שמע. דין ציבור המאחר תפילת שחרית לאחר זמן קריאת שמע הוא נפקא מינה בין הדרכים הללו. לפי הדרך הראשונה והשלישית עדיף להתפלל ביחיד, לפי הדרך השנייה עדיף להתפלל בציבור [עיין ביאור הגר"א סי' מו סע' ט ד"ה ויוצא בזה].